



مختلف الحديث ونقش آن در فهم حدیث نبوی (صلی الله علیه وسلم)

پوهنمل نعمت الله حسین پور

دیپارتمنت تعلیمات اسلامی، پوهنچی شرعیات، پوهنتون بدخشان

nematullahhusaini68@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-3953-9074>

نویسنده

نشانی برقی

نشانی ارکاید

چکیده

علم مختلف الحديث یکی از مهم‌ترین شاخه‌های علوم حدیث است که درک صحیح آن برای علماء، محدثین، فقها و اصولیین ضروری می‌باشد. این دانش به تحلیل و بررسی احادیثی می‌پردازد که ظاهراً با یکدیگر تعارض دارند و تلاش می‌کند تا با روش‌های جمع، ترجیح یا توفیق، به حل این تعارضات بپردازد. پژوهش حاضر به بررسی نقش مختلف الحديث در فهم حدیث نبوی (صلی الله علیه وسلم) پرداخته و مختلف الحديث در تقویت بنیادهای اسلامی، حفظ میراث نبوی و توسعه‌ی دانش حدیث‌شناسی در دوره‌های بعدی تبیین می‌نماید. روش تحقیق در این مطالعه توصیفی-تحلیلی بوده و با استفاده از منابع حدیثی، فقهی و اصولی، قواعد و روش‌های حل تعارض در احادیث بررسی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مختلف الحديث نقش بسزایی در تبیین و استنباط احکام شرعی دارد و قواعد این علم به تقویت شناخت، پاسداری و ترجیح احادیث متعارض کمک کرده و نشان‌دهنده دقت و اهتمام علماء در حفظ دین است. هم‌چنین، بررسی آثار نخستین مؤلفان در این حوزه نشان می‌دهد که توجه دانشمندان به این علم، نقش اساسی در توسعه‌ی علوم حدیث داشته است. نتیجه‌ی این پژوهش بر ضرورت آشنایی گسترده‌تر با علم مختلف الحديث تأکید کرده و اهمیت آن را در تداوم مطالعات حدیثی نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: مختلف، حدیث، نقش آن، در فهم حدیث نبوی صلی الله علیه وسلم

The Science of "Mukhtālif al-Hadith" and Its Role in Understanding the Prophetic Hadith (Peace Be Upon Him)

Namatullah "Husainpoor"

Author Islamic Studies Department, Shariah Faculty, Badakhshan
Email University.
Orcid nematullahusaini68@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-3953-9074>

Abstract

The science of "Mukhtālif al-Hadith" (the study of contradictory hadiths) is one of the most significant branches of hadith sciences, and understanding it accurately is essential for scholars, hadith experts, jurists, and theologians. This field involves the analysis and examination of hadiths that appear to be in conflict, aiming to resolve these contradictions through methods such as reconciliation, preference, or abrogation. This study explores the role of Mukhtālif al-Hadith in understanding the Prophetic hadith (Peace Be Upon Him), emphasizing its importance in strengthening the foundations of Islam, preserving the Prophetic heritage, and advancing the science of hadith in subsequent periods. The research method is descriptive-analytical, utilizing hadith, jurisprudence, and theological sources to examine the principles and methodologies for resolving contradictions in hadiths. The findings indicate that Mukhtālif al-Hadith plays a significant role in the interpretation and derivation of legal rulings and that its principles assist in reinforcing the understanding, preservation, and preference of conflicting hadiths, reflecting the meticulousness and dedication of scholars in safeguarding the faith. Moreover, examining the works of early scholars in this field reveals that their attention to this science played a pivotal role in the development of hadith studies. The conclusion of this research highlights the necessity of broader familiarity with the science of Mukhtālif al-Hadith and underscores its importance in the continuity of hadith studies.

Keywords: Mukhtālif al-Hadith, Hadith, its role, understanding the Prophetic Hadith (Peace Be Upon Him).

مقدمه

الحمد لله واهب النعم ومسبغها، وهادئ الأُمم و مسعدها، الذی تفضل علی عباده المؤمنین بالهدایة والرشاد، وأكرمهم برسالة نبيه سيدنا محمد خير العباد - صلى الله عليه وسلم - وعلی من أطاعه واتبعه من أصحابه الذین عزروه ونصروه واتبعوا النور الذین أنزل معه، و علی التابعین لهم بإیمان و إحسان و علی من سار علی نهجهم فكان لهم من الله تکریم و إحسان.

الله متعال وظیفه‌ی بیان شریح، تفسیر معانی قرآن و تفصیل احکام مجمل آن را برعهده‌ی پیامبر - صلی الله علیه و سلم نهاده است. چنان که الله متعال می فرماید: ﴿بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (النحل: ۴۴)

قرآن را برتوانا زل کردیم تا آن چه را برای مردم نازل شده است برایشان بیان کنی. سنت نبوی درحقیقت تفسیر و توضیح دهنده مفاهیم قرآن کریم است؛ ازهمین جهت به جایگاه و مقام عالی حدیث علماء و دانشمندان توجه خاص کرده اند، تا جایی که عده‌ی از علماء عمرخویش را درخدمت حفظ و دفاع از سنت نبوی صلی الله علیه صرف نموده اند؛ علوم حدیث به عنوان یکی از مهم ترین شاخه‌های علوم اسلامی، نقش اساسی در حفظ و تبیین سنت نبوی (صلی الله علیه وسلم) دارد. در میان این علوم، علم مختلف الحدیث جایگاه ویژه‌ای دارد، زیرا به بررسی و تحلیل احادیثی می پردازد که در ظاهر با یکدیگر تعارض دارند. بدون شناخت دقیق این علم، ممکن است برداشت‌های نادرست از متون حدیث صورت گیرد که تأثیر مستقیمی بر استنباط احکام شرعی خواهد داشت. علمای حدیث شناسی همواره در تلاش بوده اند تا با روش‌های علمی و اصولی، تعارضات ظاهری بین احادیث را حل کرده و چارچوبی منسجم برای فهم سنت نبوی - صلی الله علیه و سلم ارایه دهند. پژوهش حاضر در راستای بررسی این علم و به نقش آن در فهم حدیث نبوی - صلی الله علیه و سلم پرداخته و مختلف حدیث را در حفظ اصالت حدیث و درک صحیح آموزه‌های اسلامی مورد مطالعه قرار می دهد.

تبیین مسأله

علم مختلف الحدیث به بررسی احادیثی می پردازد که در نگاه اول با یکدیگر تناقض دارند، اما با به کارگیری روش‌های علمی مانند جمع، ترجیح و نسخ، امکان رفع این تعارضات و دستیابی به فهم صحیح تر از حدیث فراهم می شود. یکی از چالش‌های اساسی در مطالعات حدیثی، فهم و حل این تعارضات است، زیرا هرگونه برداشت نادرست می تواند منجر به استنباط‌های ناصحیح فقهی و کلامی شود. مسأله اصلی این پژوهش آن است که چگونه علم مختلف الحدیث می تواند در فهم صحیح حدیث نبوی نقش آفرین باشد و چه روش‌های برای حل این تعارضات به کار گرفته می شود.

هم‌چنین، این پژوهش در پی آن است که نشان دهد دانشمندان حدیث‌شناسی چگونه از اصول مختلف الحدیث برای تبیین صحیح‌تر روایات نبوی بهره برده‌اند و این دانش چه تأثیری بر علوم اسلامی داشته است.

پرسش‌های تحقیق

پرسش اصلی: نقش مختلف الحدیث در فهم سنت نبوی صلی الله علیه وسلم چیست؟
پرسش‌های فرعی

۱. علم مختلف الحدیث چیست و چه جایگاهی در علوم حدیث دارد؟
۲. چه روش‌های برای حل تعارضات حدیثی در علم مختلف الحدیث به کار گرفته می‌شود؟
۳. علم مختلف الحدیث چگونه بر استنباط احکام شرعی تأثیر می‌گذارد؟
۴. نقش علمای حدیث در توسعه و تدوین قواعد مختلف الحدیث چگونه بوده است؟
۵. اهمیت مختلف الحدیث در حفظ اصالت و درک صحیح حدیث نبوی چیست؟

اهمیت تحقیق

علم مختلف الحدیث به عنوان یکی از ابزارهای اساسی در فهم صحیح احادیث نبوی، نقش مهمی در استنباط احکام شرعی و حفظ میراث حدیثی دارد. این پژوهش می‌تواند به دانشمندان و پژوهشگران علوم اسلامی کمک کند تا درک بهتری از اصول و قواعد مختلف الحدیث داشته باشند و در نتیجه، از تفسیرهای نادرست احادیث جلوگیری کنند. علاوه بر این، بررسی آثار نخستین مؤلفان در این حوزه، می‌تواند در روشن‌تر ساختن روند تحول و تکامل این علم مؤثر باشد. توجه به علم مختلف الحدیث نه تنها به حل تعارضات حدیثی کمک می‌کند، بلکه نشان‌دهنده دقت و اهتمام علمای اسلام در حفظ اصالت حدیث و جلوگیری از سوء برداشت‌های نادرست از سنت نبوی است.

اهداف تحقیق

هدف اصلی: بررسی نقش مختلف الحدیث در فهم حدیث نبوی صلی الله علیه وسلم.
اهداف فرعی

- ۱- بررسی مفهوم و جایگاه علم مختلف الحدیث در علوم حدیث.
- ۲- شناسایی روش‌های علمی مورد استفاده در حل تعارضات حدیثی.
- ۳- تحلیل نقش مختلف الحدیث در استنباط احکام شرعی و فهم صحیح حدیث نبوی.
- ۴- بررسی تأثیر تلاش‌های محدثین در تدوین قواعد این علم.
- ۵- تأکید بر اهمیت مختلف الحدیث در حفظ و پاسداری از اصالت احادیث نبوی.

پیشنه‌ی تحقیق

اما در زمان‌های معاصر، برخی از علما در تأسیس و تدوین اصول این علم کوشیده‌اند، از جمله نمونه‌های بارز در این زمینه می‌توان به کتاب‌های زیر اشاره کرد:

۱. دکتر اسامه خیاط در کتاب خود "مختلف الحديث بين المحدثين والأصوليين والفقهاء"؛ این کتاب به موضوعات، تعریف مصطلح الحديث، مشکل الحديث، تفاوت بین مختلف الحديث و مشکل الحديث، بیان حقیقت تعارض بین احادیث شروط، اسباب وقواعد جمع... و دیدگاه علماء و جمع بندی آن اشاره دارد.

۲. دکتر نافذ حماد در کتاب خود "مختلف الحديث بين الفقهاء والمحدثين"؛ بیشتر به تفاوت تعارض بین فقها و محدثین پرداخته و از علم حديث به عنوان میراث نبوی-صلی الله علیه و سلم نام برده و منبع مهم و اساسی برای پژوهشگران و دانشمندان بخش علوم حديث، علوم فقهی و اصول فقه معرفی شده است.

۳. امام شافعی در کتاب خود "مختلف الحديث"؛ این کتاب بیشتر در مورد اصول و فقه بوده و در آن مباحثی در زمینه (مختلف الحديث) آورده است.

۴. دکتر الهادی روشو التونسی در کتاب خود "مختلف الحديث وجهود المحدثين دراسة نقدية"؛ به اهمیت و جایگاه این علم تأکید کرده، و نیز وجود تعارض در منابع اسلامی را تأیید کرده و گفته که باعث تقویت ایمان مسلمانان است؛

۵. دکتر محمود طحان در کتاب خود "تيسر المصطلح الحديث" از قواعد وضوابطی که به وسیله آن حديث صحيح از ضعيف تشخيص داده می‌شود و هم چنان به معرفی کتب جرح تعديل پرداخته است. مقاله هذا تنها به شکل نمونه به احادیث که در بخش بیماری و عقیده در دو کتاب صحیحین تحقیق و بررسی که به شکل درست و منطقی در بین احادیث که در ظاهر تعارض دارد بحث نموده است. از این که کتابهای مختلف بصورت مستقل در این بخش نوشته نشده، بلکه در هر کتاب زیر یک عنوان از علم مختلف الحديث یادآوری گردیده، در عین حال همه آنها به زبان عربی بوده عده کمی جوانان می‌توانند از آنها استفاده کنند، بناء رساله‌ی هذا یک پژوهش روان، ساده و آسان پیرامون موضوع گردآوری تحقیق و بررسی شده.

روش تحقیق

در تحقیق حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و ابزار کتابخانه انجام گردیده است، که در آن از کتاب‌های معتبر احادیث و هم چنان از مقال‌های علمی، کتاب معتبر در ارتباط به موضوع، نوشته‌های ویسایات‌های معتبر داخلی و خارجی و منابع دیگر استفاده گردیده است.

نتایج و یافته‌ها

علم مختلف الحديث یکی از شاخه‌های مهم علوم حدیث است که به بررسی احادیثی می‌پردازد که در ظاهر با یکدیگر متعارض به نظر می‌رسند. این علم یکی از انواع احادیث مقبول را شامل می‌شود، یعنی احادیثی که از حیث صحت یا حسن بودن در یک مرتبه و درجه قرار دارند، اما در ظاهر دارای تناقض معنایی هستند. با این وجود، فردی که اهل علم و دانش باشد، می‌تواند میان این احادیث به گونه‌ای مقبول و علمی جمع‌بندی و توفیق ایجاد کند. (طحان: ب. ت ۴۷-۴۹). بررسی اصطلاح مختلف الحديث. واژه "مختلف" اسم فاعل از "اختلاف" و در مقابل "اتفاق" است. اصطلاح "مختلف الحديث" به علمی اطلاق می‌شود که ناقد حدیث به بررسی احادیثی می‌پردازد که در ظاهر با یکدیگر تعارض دارند و تلاش می‌کند تا در صورت امکان، این تعارض را برطرف کند. این امر از طریق روش‌های مانند تأویل، حمل مطلق بر مقید، تخصیص عام، یا ترجیح یکی از احادیث بر دیگری صورت می‌گیرد. (طحان: ب. ت: ۴۶)

دیدگاه‌های علمای اسلامی درباره تعریف مختلف الحديث: تعاریف گوناگون از سوی علمای اسلامی درباره "مختلف الحديث" ارایه شده است که هر یک با رویکرد خاصی به این مفهوم پرداخته‌اند. در ادامه، برخی از این تعاریف ذکر شده و سپس تعریف جامع‌تر و دقیق‌تری انتخاب خواهد شد:

- تعریف سخاوی: سخاوی مختلف الحديث را چنین تعریف کرده است: «دو حدیث که از نظر ظاهری در معنا با یکدیگر متضاد هستند. (السخاوی: ۱۴۱۸ هـ - ۱۹۹۸ م: ۶۹)
- ابن جماعه و سیوطی: مختلف الحديث را چنین تعریف کرده‌اند: در ظاهر معنای تعارض داشته و اما امکان جمع و ترجیح میان آن‌ها وجود دارد (سیوطی: (ت ۹۱۱ هـ: ۲۰۵).
- دکتر نافذ حماد: مختلف الحديث را این گونه تعریف کرده است. علمی که پیرامون احادیثی بحث می‌کند که ظاهر آن‌ها متناقض است، اما امکان جمع میان آن‌ها، تشخیص ناسخ از منسوخ، و ترجیح یکی بر دیگری از طریق تقیید مطلق، تخصیص عام، یا حمل بر تعدد حادثه وجود دارد. (حماد: ۱۴۳۰ هـ - ۲۰۰۹ م: ۱۷) با بررسی تعاریف ارایه‌شده از سوی علماء مشخص می‌شود که همه آن‌ها از نظر محتوایی تفاوت چندانی با یکدیگر ندارند، بلکه همگی به وجود تعارض ظاهری میان احادیث اشاره کرده‌اند. با این حال، برخی از این تعاریف مختصر بوده و برخی دیگر روش‌های رفع تعارض را به‌طور دقیق‌تر بیان کرده‌اند. تعریف سخاوی و ابن حجر بسیار مختصر است و تنها به وجود تعارض ظاهری اشاره دارد. ابن جماعه و سیوطی علاوه بر بیان تعارض، به شیوه‌های حل آن نیز پرداخته و آن را به دو روش جمع و ترجیح محدود کرده‌اند. محمود طحان

تنها به جمع بین احادیث متعارض توجه کرده است. اما تعریف دکتر نافذ حماد جامع ترین و دقیق ترین تعریف محسوب می شود، زیرا:

۱. تعارض را تنها "تعارض ظاهری" دانسته و نه تعارض واقعی، که در ادامه به توضیح آن پرداخته خواهد شد؛

۲. شیوه های متداول برای رفع تعارض میان احادیث را که مورد استفاده علمای علوم حدیث است، شامل سه روش جمع، نسخ و ترجیح بیان کرده است.

بر همین اساس، تعریف دکتر نافذ حماد به دلیل جامعیت، دقت و بیان روش های علمی حل تعارض، به عنوان تعریف برگزیده برای مفهوم مختلف الحديث انتخاب می شود.

بررسی نقش مختلف الحديث در فهم حدیث نبوی صلی الله علیه و سلم: پذیرش تعارض حقیقی میان نصوص کتاب و سنت، نوعی تکذیب بخشی از حقیقت است. این مسأله به معنای تصور تقابل میان حقایق الهی است که در تضاد با آموزه های اسلامی قرار دارد. خداوند متعال می فرماید: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَبَ بِالْصِّدْقِ إِذْ جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ﴾ (زمر: ۳۲-۳۳).

پس چه کسی ستمکارتر است از کسی که بر خداوند دروغ ببندد و چون سخن راست به او برسد، آن را تکذیب کند؟

اهل بدعت، به بخشی از کتاب ایمان آورده و به بخشی دیگر کفر می ورزند، همانند عملکرد اهل کتاب که چنین رویکردی را اتخاذ کرده اند. در مقابل، روش صحابه و تابعین بر استدلال به تمام نصوص کتاب و سنت بدون تفکیک و پذیرش تعارض حقیقی استوار بوده است. نصوص دینی یکدیگر را تفسیر می کنند؛ موارد عام توسط موارد خاص و مطلق توسط مقید شرح داده می شود. بسیاری از اشکالات ظاهری نیز با بررسی جامع نصوص و تطبیق آن ها برطرف می شود. بسیاری از علمای بزرگ اهل سنت، در مواجهه با این گونه مباحث، از روش های علمی برای رفع تعارض ظاهری میان نصوص استفاده کرده اند. از جمله امام شافعی در کتاب "الرساله" و "مختلف الحديث"، امام احمد در رد جهمیه، امام ابن قتیبه در "تأویل مختلف الحديث" و امام طحاوی در "شرح مشکل الآثار" به این موضوع پرداخته اند. این تلاش ها نشان دهنده اهمیت بررسی دقیق متون دینی و تطبیق اصول علمی بر آن ها است. (ابن حجر: ۱۴۰۸، ۲، ۹۷).

اقسام مختلف الحديث: این صلاح می فرماید: بدان که آنچه در این باب ذکر می شود، به دو قسم تقسیم می شود:

۱. زمانی که می‌توان بین دو حدیث جمع کرد و به گونه‌ای آن‌ها را تطبیق داد بدون این که تضادی در آن‌ها وجود داشته باشد؛ در این صورت باید به این جمع اعتراف کرده و هر دو حدیث را پذیرفت.

۲. زمانی، که دو حدیث با هم تضاد دارند و نمی‌توان بین آن‌ها جمع کرد؛ این نوع تضاد به دو دسته تقسیم می‌شود:

زمانی که یکی از احادیث ناسخ (ابطال‌کننده) و دیگری منسوخ (باطل شده) باشد، در این صورت باید به حدیث ناسخ عمل کرده و حدیث منسوخ را کنار گذاشت؛

زمانی، که هیچ گونه دلیلی برای تعیین ناسخ و منسوخ بودن حدیث‌ها وجود نداشته باشد، در این صورت باید به ترجیح دادن یکی از آن‌ها بر دیگری پرداخته و به معتبرترین یا ثابت‌ترین آن‌ها عمل کرد (مقدمه ابن الصلاح: ت: ۶۴۳ هـ، ۲۴۴)

مراحل پیدایش علم مختلف الحدیث

مرحله اول: دوران پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم: پیدایش تعارض ظاهری در بین احادیث در زمان پیامبر اکرم - صلی الله علیه و سلم وجود داشت، اما در آن زمان اختلافات چندان شایع نبود. اصحاب رضی الله عنهم در هنگام بروز اختلاف، مستقیماً به پیامبر صلی الله علیه و سلم مراجعه می‌کردند و ایشان میان آن‌ها داوری کرده و حقیقت را برایشان روشن می‌ساخت. نمونه‌ای از این تعارض ظاهری: عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت کرده است که پیامبر اکرم - صلی الله علیه و سلم فرمودند: «لَا يُصَلِّيَنَّ أَحَدُ الْعَصْرِ إِلَّا فِي بَنِي قُرَيْظَةَ» (بخاری: ت، ۲۵۶ هـ - ۱۵/۲).

کسی نباید نماز عصرش را بخواند مگر در محل اقامت بنی قریظه
عبدالله بن مسعود رضی الله عنهما روایت کرده است که از پیامبر - صلی الله علیه و سلم پرسیدم:
أَيُّ الْعَمَلِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ قَالَ «الصَّلَاةُ عَلَى وَقْتِهَا». (النيسابوري: ب. ت، ۱/۱۸۴).

کدام عمل نزد خدا محبوب‌تر است؟ فرمودند: «نماز در وقت خود»

اصحاب در فهم این دو حدیث دچار اختلاف شدند: گروهی بر این باور بودند که منظور پیامبر - صلی الله علیه و سلم از حدیث اول، تعجیل در حرکت به سوی بنی قریظه بوده است تا پیش از فرا رسیدن وقت نماز عصر به آنجا برسند. گروه دیگری معتقد بودند که پیامبر - صلی الله علیه و سلم دستور داده‌اند که نماز عصر را فقط در بنی قریظه بخوانند، حتی اگر وقت نماز گذشته باشد.

پیامبر اکرم - صلی الله علیه و سلم پس از شنیدن این اختلاف، هیچ‌یک دو گروه را نهی نکردند، که این نشان‌دهنده‌ی مشروعیت اجتهاد در مواردی است که ظاهر احادیث تعارض دارند.

مرحله دوم: دوران صحابه پس از وفات پیامبر - صلی الله علیه و سلم: پس از وفات پیامبر - صلی الله علیه و سلم دیگر مرجعی برای حل اختلافات میان صحابه وجود نداشت. در نتیجه، باب اجتهاد بر روی صحابه باز شد و آنان بر اساس فهم و درک خود اجتهاد می کردند. این اجتهادات مختلف باعث بروز اختلافات متعددی میان آنها شد. مثال:

حدیث عایشه صدیقہ رضی الله عنها روایت کرده است که «أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِذَا جَلَسَ بَيْنَ شُعْبَيْهِ الْأَرْبَعِ ثُمَّ جَهَّدَهَا، فَقَدْ وَجَبَ عَلَيْهِ الْغُسْلُ» وَفِي حَدِيثٍ مَطَرٍ وَإِنْ لَمْ يَنْزِلْ قَالَ زُهَيْرٌ: مِنْ بَيْنِهِمْ بَيْنَ أَشْعُوبِ الْأَرْبَعِ» (شاکر: ۱، ۱۸۲)

پیامبر صلی الله علیه وسلم فرمودند: «وقتی که (شخص) بین پاهای زن نشست، و با او درآمیز گردید، غسل واجب می شود.

حدیث ابو سعید خدری: «إِنَّمَا الْمَاءُ مِنَ الْمَاءِ» (النیساربوری، ۱۴۱۹هـ: ۳۴۹/۱۵۴) (آب از آب است)، یعنی غسل تنها با انزال واجب می شود. صحابه برای رفع این تعارض، حدیث عایشه رضی الله عنها را ترجیح دادند، زیرا ایشان در این موضوع از سایرین آگاه تر و متخصص تر بود.

مرحله سوم: دوران تابعین و پیروان تابعین: در این دوره، اختلافات افزایش یافت و روایت های مختلفی از صحابه به تابعین منتقل شد. مثال: در مکّه، امام اوزاعی از امام ابوحنیفه رحمه الله پرسید: چرا شما هنگام رکوع و برخاستن از رکوع دست هایان را بلند نمی کنید؟

امام اوزاعی به حدیثی از زهری استناد کرد که از سالم و او از پدرش (عبدالله بن عمر) نقل کرده است که پیامبر - صلی الله علیه و سلم هنگام شروع نماز، رکوع و بلند شدن از رکوع، دست ها را بلند می کردند. امام ابوحنیفه به حدیثی از حماد استناد کرد که از ابراهیم و او از علقمه و اسود و آنان از عبدالله بن مسعود نقل کرده اند که پیامبر - صلی الله علیه و سلم تنها هنگام آغاز نماز دست هایان را بلند می کردند. امام اوزاعی سند بلند روایت خود را ترجیح داد، در حالی که امام ابوحنیفه فقه راویان خود را برتر دانست. (الحارثی، ۱۴۴۱هـ: ۱، ۴۸۳)

علم مختلف به عنوان یک علم مستقل: همان طور که می دانیم، امام شافعی در بسیاری از حوزه ها پیشگام بود و اصول بسیاری از علوم شرعی را پایه گذاری کرد. او هم چنین نخستین کسی بود که در علم "اختلاف حدیث" کتابی تألیف کرد. این کتاب احتمالاً بخشی از اثر بزرگ او به نام "الأم" است. پس از امام شافعی، امام ابن قتیبه دینوری در کتاب خود «تأویل مختلف الحديث» این علم را توسعه داد و سپس امام طحاوی در آثاری هم چون «شرح معانی الآثار» و «شرح مشکل الآثار» به بررسی این موضوع پرداخت. با این حال، این تألیفات از نظر روش و ساختار یکسان نبودند، مرتب و دارای ابواب مشخصی نبوده و نتوانسته بودند به طور جامع قواعد علم مختلف را برای رفع تعارض ظاهری احادیث ارائه دهند. (حماد، ب. ت: ۷۳).

مراحل بررسی تعارض بین دو حدیث مقبول: (الف) در صورتی که امکان جمع میان دو

حدیث وجود داشته باشد، آن‌ها را با یکدیگر جمع کرده و به هر دو عمل می‌شود.

ب) در صورتی که امکان جمع وجود نداشته باشد، اقدامات زیر انجام می‌شود:

۱. اگر مشخص شود که یکی از دو حدیث ناسخ دیگری است، به حدیث ناسخ عمل شده و

حدیث منسوخ کنار گذاشته می‌شود؛

۲. اگر ناسخ و منسوخ قابل تشخیص نباشند، با استفاده از قواعد ترجیح، که بیش از پنجاه وجه

دارد، یکی از آن دو بر دیگری ترجیح داده شده و به آن عمل می‌شود، در حالی که حدیث

مرجوح کنار گذاشته می‌شود؛

۳. اگر هیچ‌یک از این راه‌ها ممکن نباشد - که این امر بسیار نادر است - در این صورت توقف

صورت می‌گیرد و تا زمانی که راجح و مرجوح مشخص نشود، به هیچ‌یک از دو حدیث عمل

نخواهد شد. (ابن عثیمین، ۱۴۳۰: ۱۲۳)

نمونه‌های از احادیث متعارض: به عنوان مثال، دو حدیث به ظاهر متضاد در مورد زکات

زمین زراعتی وارد شده است:

- عن أبي هريرة أن رسول الله -صلى الله عليه وسلم- قال: «فيما سقت السماء العشر. بر محصولاتی که با آب باران آبیاری می‌شوند، یک دهم زکات واجب است. (بیهقی، ۴/ ۱۳۰). برخی این روایت را ضعیف و منکر دانسته‌اند، در حالی که برخی دیگر، مانند امام نووی (۳۳۰/ ۵) و ابن قیم (۲/ ۲۵۰)، این لفظ را صحیح می‌دانند.

- عن أبي سعيد عن النبي {صلى الله عليه وسلم} قال ليس فيما دون خمس أواق صدقة» (بخاری، و مسلم، ۳۳۱/ ۲).

در مقدار کمتر از پنج وسق زکات واجب نیست. (اوسق، جمع وسق، که هر وسق برابر با ۶۰ صاع و هر صاع معادل ۲ کیلو و ۱۷۵ گرم است. بنابراین، یک وسق ۱۳۰ کیلو و ۵۰۰ گرم و پنج وسق معادل ۶۵۲ کیلو و ۵۰۰ گرم می‌شود.

این دو حدیث، هر دو صحیح هستند و از لحاظ روایت و سند، یکی بر دیگری برتری ندارد. از سوی دیگر، مشخص نیست که کدام‌یک متقدم و کدام‌یک متأخر است. حدیث نخست عام است، زیرا "ما" از ادات عموم محسوب می‌شود، بنابراین بر اساس ظاهر آن، زکات بر هر زمینی که با آب باران آبیاری شده باشد، بدون توجه به میزان محصول، واجب است. اما حدیث دوم خاص است و بیان می‌کند که زکات تنها بر محصولی که بیش از پنج وسق باشد، تعلق می‌گیرد. ظاهراً میان این دو حدیث تعارض وجود دارد، اما امکان جمع میان آن‌ها وجود دارد و این از طریق قاعده «تقدیم خاص بر عام» انجام می‌شود. (روحانی: ۱۱۹). بر اساس این قاعده، حدیث دوم حدیث

نخست را تخصیص می‌کند. بدین ترتیب، به حدیث نخست که ظنی الدلالة است عمل نمی‌شود، بلکه حدیث دوم که مخصص آن است، مبنا قرار می‌گیرد. بر همین اساس، جمهور علما بر این نظرند که زمین زراعتی که با آب باران آبیاری شده، در صورتی که محصول آن کمتر از پنج وسق باشد، مشمول زکات نمی‌شود. با این حال، حنفیه بر این باورند که حدیث نخست، علی‌رغم عام بودن، مانند حدیث خاص قطعی الدلالة است. بنابراین، از باب احتیاط در وجوب، به حدیث نخست عمل می‌شود. از این رو، آن‌ها حدیث نخست را بر حدیث دوم ترجیح داده و معتقدند که حدیث نخست مشهورتر است و عمل به آن موجب منفعت‌رسانی به فقرا خواهد شد. (زیدان: ۱۳۸۲، ۳۲۰)

مثال دیگر از مختلف الحديث: دکتر محمود طحان در کتاب "تیسیر مصطلح الحديث"

نمونه زیر را به عنوان مثال مختلف الحديث بیان نموده است

الف: أن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم « لا عدوى ولا طيرة » (نیشابوری: ۱۳۷۴، ۳، ۱۱۰). بیماری به دیگری سرایت نمی‌کند و بدفالی درست نیست).
 ب: «وَقَرَّ مِنَ الْمُجْدُومِ كَمَا تَقَرُّ مِنَ الْأَسَدِ» (بخاری: ۱۴۰۷، ۵، ۱۷۱) (همان‌طور که از شیر می‌گریزی، از فرد مبتلا به جذام نیز بگریز). هر دو حدیث فوق صحیح بوده و در ظاهر با یکدیگر متعارض به نظر می‌رسند؛ چرا که حدیث اول، سرایت و واگیری بیماری‌ها را نفی می‌کند، در حالی که حدیث دوم، وجود سرایت بیماری را تأیید می‌نماید.

شیوهی جمع بین دو حدیث متعارض: علمای اسلامی کوشیده‌اند میان این دو حدیث جمع نموده و تعارض ظاهری آن‌ها را رفع کنند. از جمله، حافظ ابن حجر چندین روش برای جمع میان این دو روایت ذکر کرده است که مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است: سرایت بیماری‌ها بر اساس تقدیر الهی و سنت‌های جاری در نظام هستی رخ می‌دهد. در تأیید این مسئله، حدیثی نقل شده است که مردی نزد رسول خدا صلی الله علیه و سلم عرض کرد: «اگر شتری بیمار در میان شتران سالم وارد شود، حتماً شتران سالم نیز بیمار خواهند شد.» پیامبر صلی الله علیه و سلم فرمودند: «فَمَنْ أَعْدَى الْأَوَّلِ؟» (بخاری: ۱۴۰۷، ۵، ۱۵۲). پس چه کسی شتر اول را بیمار و گرساخته و این بیماری را به او سرایت داده است؟ این بیان نشان می‌دهد که ابتلای حیوانات به بیماری، از سوی خداوند مقدر شده است، همان‌طور که بیماری را در حیوان نخست ایجاد کرده، در حیوانات دیگر نیز می‌تواند پدید آورد. بنابراین، سرایت بیماری تابع تقدیر الهی است. اما دستور پیامبر صلی الله علیه و سلم مبنی بر دوری از فرد جذامی، از باب سدّ ذریعه است. از آنجا که ممکن است افراد دیدن موارد بیماری دچار این توهم شوند که بیماری به صورت مستقل و بدون تقدیر الهی سرایت می‌کند، دستور داده شده است که از فرد جذامی دوری کنند تا این اعتقاد نادرست در ذهن افراد شکل نگیرد. (طحان، ۱۴۱۴: ۹۳)

ناسخ و منسوخ در حدیث: همان‌طور که در مبحث مختلف الحدیث بیان شد، در مواردی که امکان جمع بین دو حدیث متعارض وجود نداشته باشد، مرحله بعد از آن برای زدودن این تعارض شناخت ناسخ و منسوخ آن‌ها است. در این مرحله، محقق تلاش می‌کند تا زمان صدور هر حدیث را مشخص کند. در صورتی که یکی از دو حدیث متقدم و دیگری متأخر باشد، حدیث پیش منسوخ شده و حدیث پس به عنوان ناسخ آن در نظر گرفته می‌شود. این اصل بر پایه قاعده اصولی است که حدیث پس، حدیث پیش را نسخ می‌کند. (صبحی، ۱۴۳۶: ۹۷)

نتیجه گیری

علم مختلف الحديث یکی از شاخه‌های اساسی علوم حديث است که نقش تعیین کننده‌ای در فهم صحيح روايات نبوی و استنباط احکام شرعی دارد. بررسی این علم نشان داد که مختلف الحديث به تحلیل احادیثی می‌پردازد که در ظاهر متعارض به نظر می‌رسند و از طریق روش‌های هم‌چون جمع، ترجیح و نسخ، امکان تبیین دقیق‌تر و سازگارتر آن‌ها را فراهم می‌سازد. این مطالعه تأیید کرد که شناخت و فهم عمیق این علم برای محدثین، فقها و اصولیین ضروری است، زیرا برداشت‌های سطحی از تعارضات حدیثی می‌تواند به نتایج نادرست در فقه و عقاید منجر شود. روش‌های حل تعارض در علم مختلف الحديث که شامل جمع بین احادیث، ترجیح یکی بر دیگری و نسخ است، به عنوان ابزارهای کارآمد برای فهم دقیق‌تر حديث نبوی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این پژوهش نشان داد که علمای حديث با دقت و اهتمام فراوان در قرون مختلف به تدوین و توسعه قواعد این علم پرداخته‌اند، به گونه‌ای که امروزه این اصول به عنوان معیارهای استاندارد در مطالعات حدیثی به کار می‌روند. علاوه بر این، علم مختلف الحديث نه تنها در تحلیل و تفسیر احادیث متعارض اهمیت دارد، بلکه در حفظ انسجام علوم حديث و پاسداری از اصالت میراث نبوی نیز نقشی کلیدی ایفا می‌کند. از منظر استنباط احکام شرعی، نتایج تحقیق حاکی از آن است که مختلف الحديث ابزار مهمی در دست فقها برای استخراج احکام صحيح و مبتنی بر سنت نبوی است. این علم با ارایه رویکردهای علمی و اصولی، از استنباط‌های نادرست جلوگیری کرده و به غنای فقه اسلامی کمک می‌کند. هم‌چنین، تحلیل آثار علمای حديث‌شناسی نشان داد که تلاش‌های آنان در قرون نخستین، بنیان‌های مستحکمی را برای این دانش فراهم ساخته که امروزه نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. در نهایت، یافته‌های تحقیق تأکید می‌کند که مختلف الحديث نه تنها در فهم و استنباط حديث نبوی نقش کلیدی دارد، بلکه موجب تقویت مطالعات حدیثی و فقهی در طول تاریخ شده است. توجه به این علم، اهمیت آن را در جلوگیری از برداشت‌های نادرست و حفظ هماهنگی میان احادیث نبوی برجسته می‌سازد. بنابراین، شناخت عمیق و مطالعه مستمر در این حوزه، امری ضروری برای تمامی پژوهشگران و دانشمندان علوم اسلامی محسوب می‌شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن عثیمین محمد بن صالح (۱۴۳۰) مصطلح الحديث قاهره: مكتبة العلم.
- ابن عثیمین محمد بن صالح (۲۱۳/۱۴۳۰) مصطلح الحديث قاهره: مكتبة العلم.
- بخاری، محمد اسماعیل. (۱۴۱۹). الجامع الصحيح، ج ۵ بیروت: القلم.
- بیهقی، لأبی بكر أحمد بن الحسين بن علی، (ب.ت)، السنن الكبرى، بیروت: دارالفکر
- ترمذی، محمد بن عیسی (۱۹۷۵) سنن الترمذی، تحقیق احمد محمد شاکر. مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي.
- صبحی، صالح، (۱۴۳۶) علوم الحديث ومصطلحه. دمشق: المكتب الإسلامي.
- عسقلانی، احمد، بن علی ابن حجر (۱۴۰۸) تقریب التهذیب . ج ۲. بیروت: دارالفکر.
- حماد، نافذ حسین، (۱۴۳۰هـ). مختلف الحديث بين الالفهاء والمحدثين، قطر: اصدارات وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية.
- السخاوی، لمحمد بن عبدالرحمن، (ب.ت)، التوضیح الأبهـر لتذکره ابن الملقن فی علم الأثر. بیروت: دارالفکر.
- سیوطی جلال‌الدین، (ب.ت)، تدريب الراوی شرح تقریب النووی للحافظ جلال الدین، بیروت: دار الفکر.
- طحان محمود. (ب.ت)، تیسر المصطلح الحديث، ریاض: دارالحديث.
- النيسابوري، أبي الحسين مسلم بن الحجاج القيشري، (ب.ت)، صحيح مسلم، بیروت: دار الفکر.

